

MÁK FERENC

irodalomtörténész
makferenc@yahoo.com

A MAGYAR IRODALOM KIALAKULÁSA ÉS TÖRTÉNETE A BÁCSKA ÉS A BÁNSÁG TERÜLETÉN

Dolgozatomban az 1867-es kiegyezés utáni délvidéki – bácskai és bánági – magyar irodalom kibontakozásának, intézményei megszületésének és kialakulásának eseményeit kutatom; azt szeretném kimutatni, hogy a feudális rendszer lebontásában döntő szerepet játszó 1848–1849-es forradalom és szabadságharc leverését követő abszolutizmus évtizede után helyreállított alkotmányos rend idején lendületet vett polgári társadalomépítés folyamatában milyen formában van jelen a közösséget teremtő szellem, amely alapjaiban építette újjá a szuverén nemzeti politikát és értékrendet. A Bácskában és a Bánágban a helyreállított magyar polgári közigazgatást követően alakultak meg azok a választott vármegyeyei és községi közhatalmi intézmények, amelyeknek a hatáskörébe tartozott a gazdasági, a kereskedelmi és a kulturális élet megszervezése. A polgár többé nem volt alattvalója a hűbéri rendnek, ő szuverén formálója és alakítója volt a maga társadalmának, s ehhez az igényéhez és az ezzel kapcsolatos elvárásaihoz – a vállalkozásaihoz – idomította társadalmi és gazdasági intézmény-rendszerét is. A polgári Magyarországnak tájékozott, jól képzett, az ismeretekben a lehető legteljesebb mértékben járatos, döntésekre képes egyénekre volt szüksége. Gyárai, üzemei, pénzintézetei vezetését és működtetését felkészült szellemekre bízta. A polgári társadalom meghatározó karakterét az a tudásmennyiség adta, amely mobilizálható volt vagyoni és szellemi gyarapodása érdekében. S e gyarapodással együtt nőttek a kulturális és művelődési igényei és elvárásai is.

A kiegyezés korának egyik meghatározó jellemzője az iskolarendszer nemzeti alapon történő újjászervezése volt. Ezért tűnik úgy, hogy a közösség fölemelkedésének ügyét leghatásosabban és legeredményesebben azok a középiskolai –

elsősorban főgimnáziumi – tanárok képviselték, akik a görög és a római klasszicitás nemes ember- és történelem-értelmezéséből indulva jutottak el a nemzeti történelem és irodalom szellemépítő erejének fölmutatásáig. Tankönyveik és az iskolai értesítőkből közölt tanulmányaik kivétel nélkül minden esetben a nevelés erkölcsnemesítő szándékával születtek, mint ahogyan az erkölcsi elvárásoknak megfelelő utat járta a délvidéki magyar sajtó is, amikor az időszerű társadalmi kérdésekre hol történeti széttekintés, hol európai számvetés formájában föl kínálta a maga válaszait. A főgimnáziumok és középiskolák tudós tanárai – akiknek az esetek többségében a hírlapok arculatának meghatározásában is döntő szerepük volt – fedezték fel először a tudás és az ismeretek közösségformáló erejének jelentőségét, s ehhez médiaként az irodalmat használták. Az iskolai katedrák körül és a sajtó lapjain jelent meg először az a szellemiség, amely nemzeti irányultsága révén alakította és formálta az emelkedő polgár önismeretét és öntudatát.

Mert 1867 után a Bácskában és a Bánságban rövid két emberöltő alatt egyszerre kellett beépíteni a polgári gondolkodásba az antik világ közösségi értékrendjét, a kereszténység testvéri együttérzését, a reneszánsz egyéniség-kultuszát, a fölvilágosodás racionalizmus-igényét és a modern nemzeti elkötelezettség morálbölcseletét. Olyan kiváló tanáregyéniségekre volt tehát szüksége az iskoláknak, akik tudás és magatartás vonatkozásában kétezer év értékrendjének az ismeretével rendelkeztek. Ezért van az, hogy a polgári társadalom vállalkozó és alkotó értelmiségének megteremtésében döntő szerepük volt az Eötvös József és Kármán Mór elképzelései alapján létrehozott középiskoláknak. Bácska és Bánság jelentősebb városaiban – Szabadkán, Zomborban, Újvidéken, Pancsován, Nagyikindán és Fehértemplomban – a kor európai színvonalához képest is jól képzett, a klasszika-filológia tudománya, az irodalom és a történelem terén kiváló ismeretekkel rendelkező tanárok nevelték az ifjú nemzedékeket, ebből eredően a tudós tanároknak meghatározó szerepe volt a polgári gondolkodás, világlátás és életvitel kialakításában. Közülük sokan országos hírű, nagy tekintélyű tudós társaságoknak voltak a tagjai, könyveik, írásaik egyaránt megjelentek a budapesti és már nagyvárosok kiadóinál. Ők teremtették meg vidékünk magyar sajtó-intézményét is, mindamelllett tudományos műveik megjelenésének hatalmas felületet biztosítottak az iskolai értesítők is.

A Bácskában a szabadkai főgimnáziumnak volt a legnagyobb hagyománya a városi magisztrátus a ferencrendi szerzetesek aktív közreműködésével már az 1740-es években kísérletet tett egy, a környéken kimagasló középszintű tanoda megalapítására. Az 1867 utáni újjászervezését követően, virágkorát az 1890–1918 közötti három évtized idején immár főgimnáziumként élte, s döntő szerepe volt a város polgári társadalmának megteremtésében. Jó felkészült tanárai között a

klasszika-filológia tudományában járatos Jámbor Pál a latin auktorok világába vezette be a diákjait, Toncs Gusztáv kiváló irodalomtörténész Mikes Kelemen, Kisfaludy Sándor, Vörösmarty Mihály és Arany János remekein keresztül szólt a magyar irodalom klasszikus hagyományairól, míg pályatársa Loósz István már eljutott Ady költészetének és a modern magyar líra újító hatásának értelmezéséhez. Iványi István pedig a kétkötetes *Szabadka szabad királyi város története* (1886 és 1892) és a sokkötetes *Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára* című munkáival nyújtott a polgár világhoz történelmi háttérrel.

Amíg Szabadka kiegyezés utáni évtizedeit a polgár fölemelkedése, addig Zombor – Bács-Bodrog vármegye közigazgatási központja – életét a beámteri életvitel és a honorációri fejelem alakította. A szerb tanítóképző mellett – ahonnan egész Szerbiát ellátták jól képzett tanítókkal – a magyar főgimnázium volt az a két intézmény, amely meghatározó szerepet vállalt a polgári értelmiség-képzésben. S mert a két nemzeti közösség szorosan egymás mellett élt, Zomborban jött létre a szerb hősi énekek és a klasszikus szerb irodalom magyar tolmácsolójának lelkes írói köre: Radics György, Margalits Ede és Dömötör Pál könyveik sokaságában, valamint a helyi és fővárosi lapokban jelentették meg a fordításait. Margalits Ede történészként, Dömötör Pál költőként alkotott maradandót.

Újvidék a kiegyezést követő fél évszázadban a szerb és a német kereskedők városa volt, az 1864-ben a Pestbudáról a Duna-parti városba költöztetett Szerb Matica kulturális hatása eredendően meghatározta a város szellemiségét. Az 1810-es évek végén alapított szerb középtanoda mellett, a magyar gimnázium csak később, 1873-ban Mészáros Nándor igazgató vezetésével kezdte meg működését, melynek felvirágoztatásáért a szabadkai Frankl István tette a legtöbbet. Badics Ferenc, Fáy András életrajzírója mellett, a polgári fiúiskola természetrajz tanára, az országos hírű botanikus Zorkóczy Lajos tűnt ki irodalmi munkáival, a Fruška gora-i szerb kolostorok bemutatásával és az *Újvidék* című lapban közölt *Úti vázlatok Bosznia és Hercegovinából* (1892) című útirajzával alkotott maradandót, Avar Gyula Gárdonyi Gézáról jelentetett meg irodalomtörténeti jelentőségű értekezést. Az újvidéki szerb gimnázium tanárai, Derra György és Brancsits Blagoje a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából elkészítették a *Magyar–Szerb*, majd a *Szerb–Magyar Szótárt*. A *Petőfi a szerbekenél* (1911) című tanulmány szerzője, Polit Vladislava pedig a magyar-szerb irodalmi kölcsönhatások egyik első kutatója volt.

Pancsován, az 1870-es években a főreáliskolából főgimnáziummá átalakított tanintézetbe a fővárosból sorra érkeztek az olyan kiválóan képzett tanárok, mint Fináczy Ernő, a klasszika-filológia, vagy Wigand János, a magyar, a német, a latin nyelv és irodalom tanára, akik néhány társukkal együtt megeremtették a

város magyar művelődési intézményeit, beleértve a magyar sajtót és az alkalmi könyvkiadást is. A pancsovai szerb könyvkiadó 1881-ben *Narodna biblioteka Braća Jovanovića* címmel olcsó kis füzet sorozatot indított a szerb és az európai irodalom klasszikus műveinek a népszerűsítésére. 1882-ben e sorozat 47. füzeteként jelentette meg Vitkovics Mihály *Skupljeni spisi Mihaila Vitkovića* című kötete, mely alkalmat adott a költő magyar és szerb irodalomban játszott szerepének értékelésére. Ebben a vidékünk első irodalomtörténeti párbeszédében Piukovics Gábor és Rádits Dusan vállaltak döntő szerepet. S amikor a szabadkai Loósz István a kortárs Ady lírájának értelmezésére vállalkozott, Rencz János gimnáziumi magyartanár *Vajda János költészete s a mai magyar líra* című tanulmányával – melyet a költő halálának évében, 1897-ben jelentetett meg – ugyancsak a modern életérzés lírai megnyilvánulásáról értekezett.

A nagyikikindai algimnázium kiváló tanára Erődi Dániel – akinek korábban része volt a soproni Irodalmi és Művészeti Kör létrehozásában – jelentős szerepet játszott a város közművelődési életében is. 1885-ben *A közoktatás napi kérdéséhez* című tanulmányában az államnyelv és a nemzetiségi kérdés összefüggéseiről értekezett. Igazán kimagaslót azonban a főgimnázium evangélikus lelkésze, Jeszenszky Ignác *Kiáltó szó* című tanulmányával alkotott, melyben az agrárszocialista mozgalmaknak kiszolgáltatót nincstelenek – kis parcellát művelő parasztok, földmunkások és a zsellérek – nyomorúságos sorsát írta le. A tragikus elszegényedés okait a nagybirtok tarthatatlan intézményében, a modern gazdálkodási ismereteket nélkülözni kénytelen paraszti közösség kiszolgáltatottságában, és a bánsági néptől idegen kommunisztikus eszmék agitátorainak lázító ténykedésében látta. Munkájával a modern magyar szociográfia egyik megeremtője lett.

Az egykori katonai határőrvidék egyik jeles központjában, Fehértemplom főgimnáziuma Bászél Aurél és Vajda Károly révén a klasszika-filológia országosan ismert műhelye lett. Mellettük Sziklay Ferenc, a magyar irodalom oktatója, Király Pál történettudós és Téglás Gábor archeológus, valamint Herrmann Antal, a későbbi néprajztudós kezdte pályáját a határmenti város középiskolájának katedráján; mindannyiuk életében döntő szerepet játszottak a Néra-parti városban, a soknemeztiségű környezetben szerzett élmények. Szőke Endre és az eredetileg újvidéki Fogl János az al-dunai népek életének etnográfiai feltárásában játszott meghatározó szerepet. Munkák rendszeresen megjelentek a főgimnázium értesítőjében. Eredeti színpoltjaként a kornak, Stiller Kálmán 1911-ben a *Fehértemplom és Vidéke* című hetilapban tette közzé élménybeszámolóját, a *Boszniai úti képeket*.

A középszintű tanintézetek – a főgimnáziumok, a reáltanodák és a polgári iskolák – katedrája és az iskolai értesítők kínálta alkotói tér mellett 1867 után

fontos szerep jutott az irodalmi társaságoknak is. Az 1883-ban Zomborban megalakult Bács-Bodrogh vármegyei Történelmi Társulat példája nyomán 1894-ben Dömötör Pált vezetésével kezdte meg működését a Tóth Kálmán Kör, mely azonban néhány év után megszűnt. 1906-ban azután Vértesi Károly elnöki irányításával kezdte meg működését a Bács-Bodrog vármegyei Irodalmi Társaság, amely elsősorban a Nyugat-Bácska – Szabadka és Zombor – olyan jeles íróit gyűjtötte maga köré, mint Milkó Izidor, Érdujhelyi Menyhért, Pataj Sándor, Trencsény Károly, Türr Antal, Dudás Gyula, Thim József és mások. Közös vonásuk, hogy a fővárossal szemben műveikben a Bácska szellemét, népének jellegzetes arculatát kívánták megjeleníteni.

Döntő jelentőségűnek vélem: *a Bácskában, a Bánságban abban a pillanatban született meg az újkori értelemben vett irodalom igénye, amikor a táj embere gondolkodásában és világmésképe kialakításában eljutott arra a pontra, hogy már történetileg is meg tudta határozni helyét a világban, amikor tisztába jött társadalomformáló képességével és igénye támadt otthona (a régió) szellemi erőforrások megismerésére és feltárására. Régióinkban az irodalom – a magyar nyelvújítási törekvésekhez hasonlóan – akkor született meg, amikor a polgár elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy a konszolidálódott társadalmi rendjén belül kultúrát teremtsen, s hogy múltja megismerésének igényével egyszerre kitágítsa a maga jövőképét is.* Az 1880-as évektől kezdve a Bácska és a Bánság íróinak műveiben már tetten érhető – elevenen él és munkál – a tájélmény: Dömötör Pál, Margalits Ede, Trischler Károly (Don Carlos), Türr Antal (Del Toró), Trencsény Károly, Vértesi Károly, Jámbor Pál (Hiador), Révész Ernő, Csupor Gyula, Szulik József, Szász István, Perjéssy Lajos, Baloghy Imre, Scossa Dezső, Sz. Szigethy Vilmos és mások életművében megjelennek a helyi színek, élmények és hangulatok. Többségük életművére nagy hatással volt Bácska nagy költője, a Baján tevékenykedő Tóth Kálmán (1831. március 30. – 1881. február 3.). A líra és a dráma fogalma ekkorra már letisztult, a próza azonban a tárcától az útleírásig, a publicisztikától a regényig sajátos átmeneti formákat ölt. A táj irodalmának ihlető forrása azonban a társadalmi élményekben – olykor a társadalmi valóság elutasításában – érhető tetten. Munkámban azt a fejlődési utat szeretném megrajzolni, amely a tárcairodalomtól elvezetett vidékünk legkiválóbb írói – Gozdsu Elek és Papp Dániel – prózavilágának kialakulásához.

A Bácska és a Bánság 1867 és 1918 közötti polgári társadalmi történetének fél évszázada során a katedrák közelében, a sajtó lapjain, az irodalmi társaságokban és a szabad líceumok kínálta fórumokon a teljes szépségében született meg és teljesedett ki a magyar irodalom és az irodalommal kapcsolatos tudományos élet. Amennyiben elfogadjuk, hogy az irodalom feladata az ember

lelki-szellemi világának művészi (poétikai) eszközökkel történő megjelenítése, úgy bizony kijelenthető, a jelzett korszak idején íróink, költőink, újságíróink és tudós tanáraink versben, regényben, publicisztikában, történeti, irodalomtörténeti és etnográfiai munkáikban megmutatták a táj és lakója, a bácskai és a bánsági ember közötti kapcsolat lényegét, megmutatták a bácskai és a bánsági ember életének igazi tartalmát. Mindemellett azonban társadalmi problémák is nyomasztották a polgárt, a század végéhez közeledve a Bácskában és a Bánságban egyre feszültebbé váltak a nemzetek közötti viszonyok, és egyre magasabbra tornyosodtak fölébe az egészségtelen birtokviszonyokból eredő gazdasági problémák, az elszegényedés, a megfizethetetlen bankhitelek kérdése, és az ősi birtok fölélésének kényszere. A regényekben, a sajtó tárcarovatában megjelenő publicisztikában, az etnográfiai és szociográfiai tanulmányokban a maga teljes valójában jelenik meg a pusztuló társadalomban helyét kereső ember tragédiája. Az 1867 és 1918 közötti évtizedekben a maga pompájában, gondolati tartalmának teljes mélységében bomlott ki a Bácska és a Bánság magyar irodalma, mely élő és termékenyítő hagyományként ma is vállalható.

Ferenc MAK

FORMIRANJE I RAZVOJ KNJIŽEVNOSTI MAĐARA U BAČKOJ I BANATU

Pola veka nakon ukidanja apsolutizma je u mađarskoj književnosti bio period preporoda, razvoja građanstva, kada su širom Mađarske osnovane nove institucije književnosti i naučnog života. U gimnazijama Bačke i Banata su posle 1867. godine omladinu poučavali visokoobrazovani profesori klasične filologije i književnosti, njihove studije sa tematikom iz istorije književnosti i kritičke recenzije dela su redovito objavljivane u školskim biltenima, a njihovi udžbenici i radovi namenjeni široj publici su bili dostupni i brojnijoj čitalačkoj publici. Pažnja nekolicine učenih profesora somborske i pančevačke gimnazije se tada okrenula prema srpskoj književnosti, nastao je ceo niz prevoda srpskih junačkih pesama i srpske romantične poezije, a pojavili su se i prvi tomovi mađarsko–srpskih rečnika. Prvi roman na mađarskom jeziku je objavljen 1868-e godine u Somboru, da bi se nakon toga do 1918-e razvijao i obogaćivao u sve čistijoj estetskoj formi. U lirici se 1880-ih godina javljaju atmosfera, doživljaj života i predela u Bačkoj i Banatu, dok autori istovremeno i naučnih i beletrističkih putopisa otkrivaju lepote i kulturnu baštinu zavičaja, pa i šire: donjeg toka Dunava, Slavonije i Bosne. Mađarska književnost naših krajeva je u prvih pet decenija 5 postojanja od početnih uspeha stigla do generacije Dežea Kostolanjija (Kosztolányi Dezső), čiji su članovi stvorili najveća dela mađarske književnosti XX veka.

Ključne reči: književnost, Bačka, Banat

Ferenc MÁK

THE DEVELOPMENT AND HISTORY OF HUNGARIAN LITERATURE IN BÁCSKA AND BÁNÁT

The half century following the eradication of absolutism witnessed the renaissance of literature, the era of embourgeoisement, the time when the new literary and scientific institutions were established throughout Hungary. After 1867 young people in gymnasiums were taught by teachers erudite in classical philology and literature; their papers in literary history and analyses were regularly published in the school reports, and their school textbooks and studies written for the general public reached a wide circle of readers. It was at this time that the interest of a number of teachers in the gymnasiums in Zombor and Pancsova was aroused in Serbian literature; consequently, works of Serbian romantic poetry and heroic songs appeared in Hungarian translation one after the other, and the first Hungarian – Serbian dictionaries were compiled. The first Hungarian novel was published in Zombor in 1868, and was followed by several in aesthetically more and more purified form until 1918. Lyric poetry became imbued with the atmosphere, sensation of life and experience of the landscape of Bácska and Bánát, while travelogues, scientific and literary at the same time, revealed the beauties and the cultural history of the homeland and beyond it of the Lower Danube Region, Slavonia and Bosnia. Within the span of fifty years Hungarian literature of our region developed from its initial successes as far as Dezső Kosztolány's generation whose members created works worthy of being ranked among the 8 best works of 20th century Hungarian literature.

Keywords: literature, Bácska, Bánát